

ПРИКАЗИ

OFFICIA VARIORUM SANCTORUM (BnF Latin 916), Izdavač: Hrvatsko nacionalno vijeće Crne Gore, za izdavača: Zvonimir Deković; urednica: Meri Zornija; predgovori: fra Domagoj Volarević, don Ivan Vukčević, Meri Zornija. Perast: GudCo; HNV CG [Tivat], 2021, 266 str.

Officia variorum sanctorum, fototipско izdanje iluminiranih oficija iz XIV vijeka, čiji se originalni manuskript nalazi u *Bibliothèque nationale de France* pod signaturom BnF Latin 916, publikovano je zaslugom Hrvatskog nacionalnog vijeća Crne Gore, koje upečatljivo predstavlja Zvonimir Deković. Izdavač je objavio digitalizovane reprodukcije stranica rukopisa koje je obezbijedio iz Nacionalne biblioteke Francuske u Parizu kao knjigu koja se naziva i *Barski oficij*, te je to, uz *Kotorski misal Sv. Jakova od Lode*, „Lekcionar i Pontifikal Kotorske biskupije iz 1166. godine“ (*Lectionarium et Pontificale Catharense 1166*) i *Barski* – odnosno Parčićev Glagoljski *misal (Missale Romanorum Slavonico idiomate)*, četvrta liturgijska knjiga spomeničke vrijednosti koja je sada dostupna široj čitalačkoj publici. Štampanje *Barskog oficija* omogućili su Fond za zaštitu i ostvarivanje manjinskih prava Crne Gore i Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske, a urednica izdanja koje se sastoji od tri predgovora s kritičkim aparatom, prpratne bibliografije te reprinta ukrašenog i notiranog kodeksa je dr sc. Meri

Zornija, docentica na Odjelu za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zadru.

Prvo uvodno poglavlje ovome fototipskom izdanju, naslovljeno *Rukopis BnF Latin 916* (na str. 5-6), napisao je profesor liturgike na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Splitu, dr sc. fra Domagoj Volarević. U tipološkom određenju rukopisa istakao je da je riječ o knjizi uređenoj shodno starijem načinu molitve liturgije časova. Uzimajući u obzir pjevane djelove časoslova, zastupljene crkvene praznike (koji bi mogli indicirati poveznicu s Barom) i misne obrasce, najpribližnije određenje ovoga rukopisa bilo bi *Officia varia*. Prema strukturi i dekoraciji, Volarević smatra da je riječ o manuskriptu koji je pripadao nekom imućnom ugledniku.

Sljedeće uvodno poglavlje, *Kodeks BnF Latin 916 u povijesnom kontekstu srednjovjekovne Barske nadbiskupije (s osvrtom na njegove neumizirane dijelove)*, analitički je osvrt (str. 7–9) magistra muzikologije don Ivana Vukčevića. S obzirom na predstavljanje ovoga manuskripta u izdanju *Muzička kultura Crne Gore XIII–XIV vijek M. Radulović-Vulić* (CANU, 2009), on ističe da fragmentar-

na istorijska faktografija ipak zasjenjuje mogućnost izvođenja konkretnih zaključaka o njegovom porijeklu. Na 119 folija (238 stranica) goticom pisanog teksta identifikovano je dvanaest djelova, od kojih sedam sa notnim znakovima. Napjevi su zabilježeni kvadratnom notacijom u sistemu od četiri crte, sa notnim znacima u crnoj, a crtama u crvenoj boji. Elegantno je suzdržanih i emotivnih melodijskih linija i formula pjevanih djelova službi, a ortografska analiza bi vjerovatno mogla potvrditi da su numizirane cjeline nastale u istom skriptoriju. Ističe se da su melodijske invencije znatne. U kontekstu razvijenosti liturgijskog pjevanja i kulturno-umjetničkih dosega u Barskoj nadbiskupiji koju su predvodili visoko obrazovani antisti, Vukčević ukazuje na moguće naznake autorstva barskog nadbiskupa Adama kada su u pitanju *Služba jedanaest tisuća djeвица* i *Služba Gospe Snježne*. Njihova kraća ili duža izlaganja u preovladavajućim lirsko-meditativnim tokovima zaokružuju melodizirane djelove biblijskih odlomaka.

Najopsežnije poglavlje uvodnog dijela knjige, „Unus parvus liber cum pulchra littera“ – *djelić europske baštine u našim rukama* (str. 11-22), potpisuje doc. dr sc. Meri Zornija. Razmatranje bogato iluminiranog i notiranog kodeksa podijelila je u nekoliko potpoglavlja, pri čemu je prvo posvećeno njegovom kodikološkom opisu, drugo porijeklu i povijesti rukopisa, a treće stilskoj i ikonografskoj analizi njegovih iluminacija. Slijede im zaključna razmatranja, a autorica je izborom citata u naslovu svojeg poglavlja ukazala na kretanje rukopisa tokom istorijskih razdoblja od Avinjona i ranog XV vijeka, preko Španije do francuskih biblioteka, potcrtavajući odabirom referentne bibliografi-

je (str. 23) interesovanje na koje je nailazio kod stručne javnosti. Opis manuskripta prati rad pergamentara, skripta, iluminatora i knjigovezaca u skriptoriju, pri čemu se prepoznaje doprinos petorice pisara i trojice ili četvorice iluminatora. Uglasta varijanta knjižne gotice svojstvena kontinentalnoj Evropi zastupljena je kod četvorice pisara, dok je peti koristio *rotundu*, prisutnu u sredozemnoj Evropi. Oslikani manuskript sastavljen shodno želji naručioca je s 14 araka ušiven u knjigoveznici i ukoričen crvenom kožom. Tokom svojeg istorijskog puta rukopis je, međutim, pretrpio promjene dodavanjem i preslagivanjem araka, što je moguće rekonstruisati, pri čemu je folije, uključiv onaj kojim završava oficij *xi milium virginum*, pisao isti pisar i ukrašavao jedan iluminator. Slijedeća četiri arka djelo su pisara koji piše oblom goticom i jednostavnije su dekorisani, a s *explicitom* na f. 103r naznačen je kraj svetačkih službi, pa bi se moglo zaključiti da je ovo bilo prvobitno jezgro manuskripta. Ipak, sve su naknadne izmjene nastale u hronološki kraćem razdoblju. U razmatranju porijekla rukopisa, Zornija posvećuje pažnju barskom nadbiskupu Gijomu Adamu, čiji su inicijal i tutula navedeni u rubrici na početku *Službe Jedanaest tisuća djeвица*, što ga potvrđuje kao autora. Uzevši u obzir istraživanja italijanskih i francuskih istoričara umjetnosti, hagiografa i istoričara, ona konstatuje da je rukopis vrlo vjerovatno nastao u Avinjonu sredinom XIV vijeka i bio dijelom papinske biblioteke. Početkom XVIII vijeka doniran je kraljevskoj biblioteci, a u vrijeme vladavine Luja Filipa (1830/48) dobio je novi uvez, a vjerovatno i novu paginaciju. Autorka takođe ukazuje na ulogu dekoracije rukopisnih kodeksa, koja je služila oplemenjivanju čitanja i molitvi vizu-

elnim približavanjem napisanog, dopri- noseći tako uzdizanju duha. Iluminacija ovoga manuskripta je u vidljivoj hijerarhiji, s velikim inicijalima povezanim sa sadržajem službi prema sistemu *ad verbum* te inicijalima srednje veličine i malim raspoređenim unutar teksta. Određene stranice ukrašene su trakastim bordurama, cvijećem, pticama, fantastičnim zmajevima, a ponegdje *bas-de-page* sadrži scene lova (vrlo raširene u gotičkim rukopisima) i druge za iluminaciju uobičajene *drôleries*.

U kodeksu su tekstovi službi i života svetaca te ostala religiozna proza i poezija sabrani shodno sadržaju koji nadalje slijedi, navedenom prema folijima. *Služba i misa posvećena svetom Marcijalu* (ff. 1r-21v), *apostolu Galije* i prvom biskupu Limogesa (III st.), ilustrovana je legenda prema kojoj je on bio Hristov učenik; *Služba svete Valerije* iz Limogesa opisuje pokrštavanje ove protomučenice i njene majke upravo od sv. Marcijala (ff. 21v-34v), a dalje je prati proza u čast praznika Blažene Djevice Marije i sv. Marcijala (ff. 34v-42v). *Služba i misa svetog Restituta* (ff. 43r-58r), takođe prema legendi Hristovog savremenika – ranohrišćanskog biskupa i provansalskog sveca – bogato je ukrašena, i zajedno s njom *Služba Jedanaest tisuća djevice* (ff. 58r-72v) Gijoma Adama čini raskošnije oslikan dio kodeksa. Na početnoj stranici Adamove *Službe* (f. 58r) je 14 ženskih likova, među kojima se izdvaja sv. Uršula sa knjigom u ruci te njena drugarica koja joj pokazuje na tekst; kasnoantičke mučenice središte čijeg kulta je u Kelnu prikazane su 81 put. Popularnosti njihovog poštovanja doprinijela je i *Zlatna legenda* Jakova *de Voragine* (poznato je da je na Mljetu kao opat Baranin Andrija Žare 1422. godine primio za svoj samostan primjerak dje-

la *Legenda aurea*; od Baranki koje nose ime ove svete, za sada je znano da se tek 1548. godine bilježi *Orsa de Antivari*). Slijedi *Služba i misa za blagdan Povoja Gospodnjih* (ff. 73r-87v). Kult Povoja Hristovih osnažio je u srednjem vijeku i ovim se relikvijama ponosi(lo) nekoliko svetilišta: Palatinska kapela – katedrala u Ahenu, Sen Šapele u Parizu, Sv. Marko u Veneciji, katedrala u Spoletu, samostan sv. Frana u Asiziju, Liberijanska bazilika u Rimu, dubrovačka katedrala sv. Marije Velike, kao i relikvijar kotorske katedrale Sv. Tripuna. Shodan kontekst relikvijama koje su se mogle nalaziti u Baru pruža predanje zabilježeno u XVII stoljeću, koje je vrlo vjerovatno opat Timotej Cisilla izložio u „Anali- ma sv. Đorđa“ (*Annali di S. Giorgio*), a koje govori o istoriji vela (*velo di N. S.*) u kojem je Gospod primljen od sv. Simeuna proroka nakon što je predstavljen u hramu od svoje majke Marije. Po toj tradiciji, *Pelenica (Pannicello)*, koja je donijeta u vrijeme krstaških ratova i koja se do prvih godina XIV vijeka čuvala u crkvi *S. Vito* nedaleko od Bara, u drugoj polovini toga viejka, u doba Balšića, premještena je u svetilište *Santa Maria di Rotecio*, a zatim u Dubrovnik. Na f. 88v su stihovi u čast Djevice Marije, naknadno dodani u rukopis, a na narednim (ff. 89r-103r) *Služba Gospe Snježne*. Dva prethodno pomenuta oficija, povezana s crkvom Santa Maria Madore u Rimu, iako hronološki bliska, ispisao je drugi pisar, moguće italijanskog porijekla, pri čemu su i ukrašene stranice djelovjerovatno drugog iluminatora. Prva služba je ilustrovana s izvjesnim inven- cijama koje stoje u vezi s njenim karakterom, dok drugu obilježava papa Liberije s tijeom kako dobija uputstva od Bogorodice za gradnju crkve (f. 89r), koju simbolizuje kapela svoda ukraše-

nog zvijezdama, s Bogorodicom i Djetetom na prijestolju (motiv koji će 30 puta ponoviti svaka *bas de page* margina). Pečat barskog kaptola (prema svojoj koncepciji i modelaciji likova iz XIV vijeka, shodno mišljenju A. Gulina) uz druge prikaze arhitekture takođe sadrži vidljivo određen prostor u gornjem dijelu u kojem je prikazana Bogorodica s Djetetom u naručju lijeve ruke, odjevena u naboranu haljinu, odnosno plašt; oboje su s oreolima. *Život svetog Eutropija* (ff. 104r-110r), ranohrišćanskog provansalskog biskupa, nedovršeni je tekst, vjerovatno kasnije ubačen u kodeks, kao što je i *Život svetog Roka* (ff. 111r-114r), biskupa burgundskog Autuna u VII vijeku. Posljednji je tekst *Carmen de virtutibus* (*Pjesma o vrlinama*), moralizirajući traktat Stephanusa de Mesnillo Godefredija iz Rouena, a prema grbu kardinala i liku pape u početnom inicijalu može se zaključiti da je posvećen kardinalu Guyu de Foucois (Guy le Gros), kasnijem papi Klementu IV (1265/68). Marginalna dekoracija slična je originalnom jezgru rukopisa, s osobitim radom kaligrafa, koji dodaje 28 manjih filigranskih inicijala (ff. 115r-119v).

Prema tipu korištenog pisma, historijatu rukopisa opisanog i kroz promjene vlasništva nad njim, uvrštenim svetačkim kultovima te stilskoj analizi dekoracija tipičnih za francusku gotičku iluminaciju XIII–XIV vijeka, Zornija opravdano ističe pripadnost kodeksa francuskoj umjetničkoj produkciji. Ukazujući konstantno na *mise en page* i paletu iluminacija, skreće pažnju i na tamošnje uticaje italijanskog slikarstva, prostornih rješenja i inovacija Ćota i toskanske škole XIV v. Kombinujući najbolje iz oba umjetnička svijeta, taj hibridni stil postaje svojstven Avinjonu, papskom sjedištu 1309–1377. g. U nekoj od

iluminatorskih radionica u Avinjonu nastao je vrlo vjerovatno sredinom XIV vijeka i ovaj manuskript, koji s freskama tamošnje palate povezuju i elegantni likovi obučeni u bogate draperije.

Pobožnost uglednog naručioca oličena u izboru svetačkih službi takođe ponajprije indicira duhovnika i bliskost s krugom ličnosti koje su boravile u papskoj kuriji u Avinjonu, ili joj upravo pripadale. Iz pokrajine Limusin poticali su pape Kliment VI, Inocentije VI i Grgur XI, koji su oživljavali i promovisali kult sv. Marcijala. Hristov učenik kojeg je sv. Petar poslao da evangelizuje Akvitaniju i ukupan prostor Galije, doprinio je, tumači se, autoritetu papa francuskih korijena kao svećevih nasljednika te legitimisanju „Avinjanskog ropstva“. Zornija zaključuje i da su službe koje indiciraju italijansko porijeklo, odnosno kult posebno svojstven Rajnskoj oblasti, vjerovatno odražavali preferencije naručioca, koji pokazuje da je cijenio intelektualno, književno-istorijsko i muzičko stvaralaštvo Gijoma Adama, dugo prisutnog u papskoj kuriji u Avinjonu, povjerenika pape Ivana XXII (1316/34) i eksponenta njegove vizije hrišćanstva na istoku. Njegovim izborom na nadbiskupsku stolicu u Baru, vidi se i kroz „osvijetljene“ stranice ovoga manuskripta, pokazuje se intenzivno nastojanje zapadne crkve da očuva prerogative i osnaži pozicije na svojim istočnim granicama.

Vezivanje ovoga kodeksa za avinjonske, odnosno francuske iluminatorske radionice, ne isključuje niti umanjuje mogućnost djelovanja skriptorija u Baru, metropolitanskom središtu u kojem je pored više desetina crkava bilo aktivno nekoliko monastičkih ustanova, kaptoli kolegijalnih crkava sv. Petra, sv. Marije *extra muros* i sv. Ilije te katedralni kaptol sv. Đura. U skladu sa

Brodelovom tipologijom gradova, crkveni karakter Bara ističe P. Mijović još 1974. g. Upravo srednjovjekovna građa, iako ne pruža serijske nizove podataka, od vremena *barskih epitafa* i *Ljetopisa Popa Dukljanina* saopštava obilje činjenica o učenim duhovnicima i redovnicima, među kojima je bilo istaknutih kaligrafa i poznavalaca iluminatorskog umijeća. Barska epigrafika i sfragistika XIV vijeka čekaju detaljnu i sistematsku analizu historičara umjetnosti, kao i komparaciju skulpturalnog nasljeđa s figuralnim, fitomorfnim i ostalim dekorativnim motivima kojima su oslikavani manuskripti. *Zajedništvo svetih* u Baru možda srednjovjekovnim crkvama sv. Marije Magdalene, sv. Leonarda i sv. Hilarija (zaštitnika sv. Martina) ukazuje na Provansu, Limusin, odnosno Akvitaniju. Obrazovan u Kondomu nedaleko od Tuluzu, Okcitanac, ili francuski Katalonac, kako se pominje u historiografiji, dominikanac, misionar i pisac, Gijom Adam bio je zagovornik papske politike na istoku, posebno u Persiji, ali i pretahodnik portugalske ekspanzije na obalama Indijskog okeana. Nakon dalekih putovanja, 1324. godine dobija prestižnu titulu barskog nadbiskupa, koju će nositi do kraja života. Uprkos kratkom boravku u Baru, evidentno je njegovo dobro poznavanje prilika u ovom regionu Evrope, a da se zanimao za lokalnu crkvenu povjesnicu svjedoči činjenica da je u Francusku odnio najvažnije listine Nadbiskupije, s namjerom da ih potvrdi i obnovi. Međutim, to je prouzrokovalo nemir u kaptolu, kleru i građanstvu te intervenciju pape Benedikta XII, koji mu 1337. g. *sub poena privationis honoris* naređuje da se vrati u Bar.

U literaturi koja se bavi njegovim autorstvom oficija, značajno je spomenuti *Hroniku* koju je početkom XVI vi-

jeka sačinio *Albertus Castellanus Venetus* te *Arbor caritatis* (*hec arbor fuit inventa per fr. Guillelmum Adam, natione Cathalanum*), međutim, on je kao barski nadbiskup bio vrlo angažovan i u komisijama koje su izdavale kolektivne indulgencije. Te su iluminirane isprave donosile prihod i njegovom prethodniku, nadbiskupu Andriji Ugrinu, a pored indulgencije za dijecezu Tarantez u francuskim Alpima iz 1335/37, posebno se u buli pape Benedikta XII datiranoj u Avinjonu 8. maja 1338. u prisustvu više velikodostojnika, među kojima je i *Guillelmus Antibaren*, propisuju brojni oprosti pohoditeljima „Crne Djevice“ u marijanskom svetištu Núria, u španskoj Kataloniji blizu francuske granice. S tim u vezi, značajno je napomenuti da *Officia variorum sanctorum* u fototipskom izdanju s navedenim uvodnim poglavljima pomaže ispravljanju pogrešnih navoda ranije domaće historiografije koji su ušli u literaturu, posebno u ediciji *Monumenta Montenegrina* IV, 1, VIII, 1 (2001), koja je pojedina djela pripisivala odgovarajućim skriptorijima. Zapravo je barski sveštenik Benedikt, biskup Svača od 1307/8, a zatim bosanski biskup i dubrovački prelat, 1317. g. u Avinjonu s drugim duhovnicima udijelio indulgenciju za prestupe u vezi sa crkvom u kojoj je umrla Sv. Humilitata, utemeljiteljka ženske benediktinske valombrosanske kongregacije.

Fototipsko izdanje ukrašenog i notiranog manuskripta dimenzija stranica 310 x 220 mm u prenosivom, manjem formatu *octavo*, podesnom za ličnu upotrebu, koji predstavlja statusni simbol njegovog nekadašnjeg vlasnika, obogaćeno je naznakama redosljeda (*reclamationes*), početaka oficija i drugih tekstova s prevodima latinskih citata i stihova na marginama, što mu daje posebnu vri-

jednost i pobuđuje interesovanje šire čitalačke publike. Razmatranjem istorijata rukopisa, te stilskom, kolorističkom i ikonografskom analizom njegovog oslika podstaknut je kritički pristup daljim pregnućima u proučavanju srednjovekovne liturgijske prakse, likovnih izraza minijature i dometa prepisivačkih radionica na prostoru Crne Gore. Ova dragocjena naučna, istorijsko-umjetnič-

ka monografija, svojim višedisciplinarnim pristupom otvara nove istraživačke paradigme prema srednjovekovnim rukopisima koji se nalaze u Crnoj Gori, i onima koji su nastali u njenim ambijentima a nalaze se u bibliotekama svjetskih metropola, implicirajući neophodnost cjelovitosti u promišljanju i razrješavanju otvorenih pitanja naše kulturne prošlosti.

Savo Marković

Officia variorum sanctorum (BnF Latin 916), ff. 58r, 73r.